

ГРАФИЧНО РАЗНООБРАЗИЕ НА Т. НАР. “ИПСИЛОН С ДВЕ ХАСТИ” – **Ϸ** В ЕПОХАТА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (VIII – X ВЕК)

Светлана Венелинова

Проучвателите на първобългарското писмо отделят специално внимание на произхода, съдържанието и предназначението на най-широко засвидетелствувания през периода VIII – X век знак – **Ϸ**. Изследванията показват неговото отсъствие от древнотюркските паметници, както и в старите земи на прабългарите от преди разпадането на Велика България с изключение на графичната близост с две-три единични находки от Салтово-Маяцката култура. Употребата на **Ϸ** е характерна единствено за пределите на Дунавска България, като е съсредоточена в столиците и най-големите средища, а това съвпада с общата тенденция на разпространение на първобългарските паметници. Същевременно в хронологичен план се установява, че долната граница на приложението му е изключително плаваща. До средата на IX век, т. е. през езическия период, знакът присъствува върху ограничен брой преносими предмети, често с несигурна датировка. Масовата му употреба се засвидетелствува през втората половина на IX век и целия X век. Откриваме го най-вече под формата на графит и с много широко приложение – върху кухненска, трапезна и амбалажна керамика, върху тухли, блокове и керемиди, стенна мазилка, водопроводни тръби, колони, в пещери, по медалиони и пръстени. Поставян е старателно, дори с декоративна украса, върху места, където може да бъде забелязан. Впечатление прави, че подобно на кръстния знак, **Ϸ** се среща в изобилие върху сгради и съоръжения с безспорна християнска принадлежност – столичните църкви и манастири, княжеския манастир при Равна, манастира в Шудиково, скалните обители край Крепча и Яйла. Неговият *terminus ante quem* се поставя категорично в началото на XI век. Тъй като **Ϸ** не отбелязва зависимост от техническите нововъведения и широко се използва заедно с християнските символи през периода, когато християнската култура е в своя раз-

цвет, то причините за рязко преустановената му употреба не са нито икономически, нито религиозни, а трябва да се търсят в смисловата стойност на знака. В нея се съдържа необходимостта от честата му съвместна употреба с кръстния знак, като в някои случаи дори го замества. Това задълбочава представата за сакралната сила на **Й** – езическа или християнизирана, и не случайно е определян като "най-сложният символично-апотропеичен знак". Широката и многостранна употреба на знака позволява да бъде разглеждан с универсално смислово съдържание, което допуска възможността поради пълната замяна на руническите знаци от кирилски в края на Х век той да не е преустановил употреба, а само да е променил графичната си структура. Това налага потребността от обстоен преглед върху графичното му съдържание.

Въпреки проявения научен интерес към **Й**, неговата графична характеристика остава проблем, пренебрегнат от специалистите. Многобройните варианти на знака са типологизирани (Бешевлиев 1979 : 17; 1989 : 50; Москов 1987 : 19, 20; Дончева-Петкова 1980, табл. XXI) и е направен опит да бъдат поставени в еволюционен план (Макарова, Плетнева 1984 : 214; Аладжов 1991 : 107, 108, 122), но тези изследвания не са придружени от необходимия анализ. В действителност графичната същност на **Й** е външното лице на заложената в него информация, но целта на настоящата работа не е неговото разшифроване. Акцентува се върху причините, предизвикали графичното му разнообразие, и върху изводите, които могат да се направят от него.

Назоваването на **Й** с понятието "знак" е съвсем условно, тъй като специалистите са категорични, че по графична структура това е знакосъчетание, съставено от вилка, или т. нар. ипсilon, и две вертикални черти (хасти). Централното разположение на **У** и честото му самостоятелно използване правят популярно възприемането му като ядро на знаковата комбинация или изходен елемент при възникването ѝ (Макарова, Плетнева 1984 : 214). Необходимо е изясняването на този момент, като се проследят функциите и символиката на всеки един от трите елемента. Като начертание – подобно или аналогично, **У** присъствува в почти всяка писмена система, а въз основа на него в първобългарското писмо се появяват множество варианти и нови знаци (Аладжов 1991 : 88). Неговата форма е предпочитана от древните хора и вероятно чрез нея те са

възпроизвеждали в опростен и геометризиран вид представите си за определен предмет или действие от своето битие. Това му придава качествата на стар магически символ, с каквито обаче се характеризира формата на който и да е друг знак. В класическия си вид **Y** е оприличаван на свещеното дърво (Петрова 1990 : 40) и на адомиращ човек (Бешевлиев 1973 : 59). Знакът има общо начертание с трискелеса и въпреки че стволът му е по-дълъг от двете страни на разклонението, може да се приеме, че е негова видоизменена или по-късна форма. От същия аспект **Y** е тълкуван като соларен знак – знак на слънцето, огъня и небето. Много от графичните му разновидности наподобяват стилизирани рисунки, които отразяват важни ритуални жестове на шаманите: **Y**; **Y**; **Y** (Петрова 1990 : 43) или рогата на елена от шаманската корона (Бешевлиев 1973 : 61). Основателно възниква въпросът за символиката на добавените към ипсилона хасти. П. Петрова ги разглежда като класификатори на върховенство с божествен произход (1990 : 42). Особено популярно е мнението, че с хасти или без хасти **Y** не променя символиката на формата си (Бешевлиев 1979 : 19) нито своето смислово съдържание (Петрова 1990 : 42; Москов 1983 : 38; Георгиев 1996 : 92). Това твърдение обаче не обяснява потребността от хастите, както и многообразието при тяхното приложение. Поради това е необходимо съставните елементи на **Y** – дори ако това са отделни графемите, да бъдат разглеждани равнопоставено и като еднакво необходими за цялостния вид на знаковъчетанието. За негова първоначална или класическа форма приемам тази, с която то отбелязва най-широкото си разпространение. При нея лявата половина съответствува симетрично на дясната, хастите са успоредно разположени на ипсилона, на еднакво разстояние от него и имат дължината на ствола му, а ъгловото разклонение е равномерно разположено от вертикалната ос: **Y**. Всички останали близки по начертание форми са отделни типове и варианти на разглежданото знаковъчетание. Те са резултат от настъпилите изменения в съставните му части поради неговата масова употреба. Най-цялостно графичните форми на **Y** са систематизирани от Л. Дончева-Петкова (1980 : 160) и се сведени до 49 на брой, а проучванията от последните години допускат възможността от добавянето на новоустановени варианти, както и да се проследят в детайли настъпилите изменения и да се анализират причините за тях. Отделни особености са изяснени посредством

някои общи черти на развитие в структурата на ранните писма. В конкретния случай примерите са от древногерманската и тюркската писменост поради цялостното им проучване и дискутираните в науката допирни точки между тях и първобългарското писмо. В статията е предложена типологизация, в която най-събирателни са понятията “графични типове”. Те са съставени въз основа на измененията конкретно в ипсилоната или в частите, чиито комбинации задълбочават многообразието от форми на знаковъчетанието. Отделните графични проявления на **И** са представени в таблица според това дали се дължат на функционални или на еволюционни изменения.

В първия случай вариантите на знаковъчетанието са следствие от удължаване, скъсяване или закръгляне на отделни негови елементи, от промени в пространствената ориентация, а също и в модула, т. е. в разстоянието между частите и ипсилоната. Интересен момент представлява начертанието на ипсилоната. В традиционния си вид той е съставен от два елемента – обикновено по-дълъг ствол **I** и разклонение **∨**, чиито ъгъл е залепен за него. Възможно е обаче стволът, изправен вертикално или наклонен, да представлява едната страна на прикрепеното в горната му част разклонение: **Y, X, Y, Y**. Не е изключено тези форми да са се използвали за улеснение и удобство (Москов 1983 : 38). В разглежданите случаи една част от знаците са поставени в огледална проекция, което като явление е характерно за бустрофедона и неутвърдената посока на писане в ранните писмени системи. Същевременно по-различна е ситуацията, когато знакът е обърнат на сто и осемдесет градуса: **Λ, Λ, Λ**. Можем да приемем, че това са графични варианти на един и същи знак, но едва ли техните фонетични стойности се препокриват, както свидетелствуват примерите от тюркското (Айдаров 1971) и германското писмо (Moltke 1985).

Обща характерност на функционалния тип изменения е, че се дължат на особености в стила и почерка на автора, на проявена неграмотност или стремеж към общата узнаваемост на **IYI**, което отхвърля необходимостта от буквалното му начертание и изисква начини за по-бързо поставяне. Не трябва да се пренебрегва също състоянието на открития паметник, качеството на материала и проявяваната прецизност при графичното интерпретиране.

По-различна е ситуацията с анализирането на вариантите,

които са резултат от настъпили в хронологична последователност изменения в знакосъчетанието. Посочен е случаят, когато липсват отделни негови елементи – хаста или стволът на ипсилона. Можем да допуснем, че модифицирането е настъпило случайно, но също така е възможно това да са нови графемни или да е представена една по-късна и съкратена форма на знакосъчетанието.

С най-голямо разнообразие са графичните проявления на Ψ в резултат на добавени към хастите, ствола или разклонението на Υ нови елементи. Може би удвоените хасте са имали за цел да потвърдят написаното с по-голяма категоричност, да се умножи въздействието или загадъчността на знака. В подкрепа на това е вариантът: Ψ , в който П. Петрова разглежда бастунчето като лигатура от две хасте – характерно явление за ранните писма (1990 : 44). По-различна информация съдържат в себе си петнадесетте форми на знакосъчетанието, в които трета черта свързва хастите, пресичайки или не Υ . Най-вероятно те представляват лигатури от два или повече знака. Във връзка с това съществуват паралели между № 14 – 15 и знак от амфора в Саркел Ψ (Нехапетян 1991 : 48, а № 9, 10 са представени още като монограм на Иван Шишман / Мирчев 1983 : 25, 26). Лигатурното тълкуване на тези варианти поставя под въпрос отъждествяването им с Ψ по съдържание. В тези случаи знакосъчетанието е послужило за основа при възникването на нови знаци и с по-различно значение. От този ъгъл трябва да се разглеждат и формите, при които чрез издължаване стволът пресича разклонението на ипсилона, като го разполовява и се получава т. нар. “птича лапичка”. В. Бешевлиев поставя под съмнение принадлежността на този тип графично начертание към ипсилона и ако допуснем това за вярно, то би следвало посочените форми да не са производни на разглежданото знакосъчетание (1979 : 18).

Последната подгрупа систематизира вариантите на Ψ , възникнали в резултат на липсващи от него елементи и същевременно с това добавени нови. В този случай хастите са поставени една до друга, на мястото на едната е поставен друг знак – умален ипсилон, триъгълник и т. н., или са видоизменени и двете хасте.

Добавянето и отстраняването на съставни части от Ψ са сериозни графични изменения, като предполагаме, че в множеството от случаите са настъпили в хронологична последователност. В тази насока интерес представляват опитите на Т. Маркова, Св. Плетнева

и Ж. Аладжов да представят знаковъчетанието в еволюционен план. Последният отбелязва, че в периода след християнизацията то достига най-значителното си разнообразие от варианти. Същевременно неговата употреба се засвидетелствува върху всеки седми първо-български паметник. Тези факти са категорично свидетелство за взаимовръзката между масовото приложение на Ψ и неговото графично разнообразие.

Изводът от типологизирането на вариантите Ψ е, че те възникват като резултат от функционални и еволюционни изменения, на които съответствуват и звукови, ако приемем, че знаковъчетанието съдържа фонетична стойност. Може да се допусне, че някои от формите възникват с цел озвучаване, подобно на това, което предлага В. Бешевлиев за секелското и мурфатларското писмо (1976 : 21). Съвсем не е задължително обаче графичните и фонетичните промени да настъпват паралелно. В същото време появата на нови графични варианти свидетелства за протичането на два възможни процеса – да не са настъпили фонетични изменения или обратното. При първия случай разновидностите на знаковъчетанието са местен или индивидуален израз на възприемане на информацията в него, а при втория е възможно да са настъпили изменения и в самото смислово съдържание на Ψ . Но това са въпроси, които изискват не само догадки, а задълбочено изследване.

Същевременно няма общоустановено мнение дали изобщо графичните елементи на Ψ имат фонетично съответствие, на каквато идея се противопоставя М. Москов. Допустимо е знаковъчетанието да представлява измислица на мъдрите хора с цел дълбока сакралност. В този аспект повечето от т. нар. *brakteates* в Скандинавия, използвани като медалиони, съдържат неразбираеми изрази, а върху различни паметници са поставяни магически думи, които нямат буквален превод. Това не означава обаче, че по принцип магическите думи не могат да бъдат разчитани. В нашия случай Ψ е поместван твърде често и като съставна част от надписи, а в много от случаите едновременно са поставяни по няколко негови графични варианта (Шудиково, Плиска, Калугерица). Не ни е известно предназначението на този вид употреба на знаковъчетанието, но като цяло не се оспорва фонетичното му съдържание, когато е в комбинация с други графеми (Москов 1987 : 21). Самостоятелното поставяне на знаковъчетанието допуска както фонетично,

така и символично интерпретиране, при което има възможност за пряко смислово разшифроване, или подобно тълкуване се отхвърля. В общия аспект на проблема за взаимовръзката между графема-фонема в разглежданото знаковъчетание ще посоча следния пример. Неотдавна знакът беше представен като буквено-фонетично изражение на , съответстващ на гръцката буква ипсилон, и същевременно беше потърсена генетичната му връзка със сарматските знаци от Северното Черноморие (Георгиев 1996 : 93, 94). В статията се придържам към мнението, че невинаги графичната близост съответствува на смислова (Рашев 1992 : 99) особено когато се търсят паралели между писмените системи на две отделни етно-културни групи. В този смисъл може да бъде еднакво тълкуван и като гръцки буквен знак, но и като древнотюркски поради присъствието си и в двата алфавита. Също така представяната от П. Георгиев диаграма присъствува и в някои древнотюркски паметници с фонетична стойност:

 - т; , - б; , - м.

Мнението на автора е, че за смисловото съдържание на може да се предложи обективно тълкуване едва след като бъде открит ключът към първобългарските руни. Много е вероятно знаковъчетанието да представлява умален образ на цялата специфика на писмото, чийто външен израз е многофункционалната му употреба. Тя предизвиква неговото широко приложение, следствие от което и само по себе си доказателство, за което е графичното му разнообразие. Предложената типологизация представя конкретните причини, предизвикали многообразното графично интерпретиране на и разграничава отделните му варианти от другите знаци. Изследванията върху графичното разнообразие на знаковъчетанието дават възможност за по-голяма точност при изводите за географско-хронологичното му разпространение, а предложените възможности за фонетично съдържание позволяват разглеждането на взаимовръзката: графично – фонетично – смислово изменение. Тези предположения се нуждаят от подкрепата на нови факти и задълбочени научни проучвания, за да се превърнат в категорични свидетелства и допълнят цялостната характеристика на .

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Айдаров, Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-ата, 1971.
2. Аладжов, Ж. Проучвания върху старобългарските знаци – РП, XXII, 1991, с. 71–151.
3. Бешевлиев, В. Първобългарски амулети. – ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 53–63.
4. Бешевлиев, В. Значението на първобългарския знак Υ . – ИНМВ, XV (XXX), 1979, с. 17–24.
5. Бешевлиев, В. Географско разпространение на първобългарския знак Υ . – ИНМВ, XXV 40, 1989, с. 49–51.
6. Георгиев, П. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5, Велико Търново, 1997.
7. Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII–X век. С., 1980.
8. Кызласов, И. Л. Древнетюркская руническая письменность Восточной Европы. (Новые аспекты изучения). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 255–263.
9. Кызласов, И. Л. Новые данные о происхождении и распространении древнетюркской рунической письменности Евразии. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, Шумен, 1990, с. 16–27.
10. Мичев, М. Топоними, предания и монограми на цар Иван Шишман във Врачанско. – Векове, 5, 1983, с. 21–31.
11. Москов, М. Прабългарски рунически надпис. – *Palaeobulgarica* (Старобългаристика), 1, 1983, с. 36–46.
12. Москов, М. Прабългарският рунически знак Υ за теонима Тангра – *Palaeobulgarica* (Старобългаристика), 1, 1987, с. 15–22.
13. Нахапетян, В. Существуют ли рунические надписи Саркела. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2, С., 1991.
14. Петрова, П. За произхода и значението на знака "ипсилон" и неговите дофонетични варианти. – *Palaeobulgarica* (Старобългаристика), 1, 1990, с. 39–50.
15. Плетнева, С., Макарова, Т. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. – В: Сб. В памет на проф. Ст. Ваклинов, 1987, с. 212–333.
16. Рашев, Р. За хронологията и произхода на знака "ипсилон с две хасти". – В: Приноси към българската археология, с. 96–102, С., 1992.
17. Moltke, E. *The Origin runes in Denmark and elsewhere. Copenhagen.* 1985.

Графични варианти	Графични типове					
	частите		ипсилона		частите и ипсилона	
А. В резултат на настъпили функционални изменения	в пропорциите	в ъгъла на наклон	в пропорциите	в ъгъла на наклон	в пропорциите	в ъгъла на наклон
1	У	У'	У	У	(У)	У'
2	У	У'	У	У	У'	
3	У	У'	У	У	(У)	
4	У	У	У	У	У	
5	У	У	У	У	У	
6	У	У	У	У	У	
7	У	У	У	У	У	
Б. В резултат на настъпили еволюционни изменения						
Б.1 Форми, възникнали поради липсващи елементи	У		У			
2	У					

Б.2 Варианти възникнали при добавяне на нови елементи	трета част	друг елемент	свързани хасти	към влакото на ипсилона	към ствола на ипсилона
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					

Б. 3 Варианти, възникнали в резултат на липсващи и добавени нови елементи	1	Y 		
	2	Y 		
	3	Y -1		
	4	Y f		
	5	Y -1		
	6	Y y		
	7	Y y		
	8	Y y		
	9	Y i		
	10	Y i		
	11	Y 		
	12	Y 		